

Сімейне виховання в зарубіжній історії педагогіки

Дану публікацію присвячено висвітленню ідей сімейного виховання в історії зарубіжної педагогіки.

The article represents the retrospective of mein ideas of family education in the history of foreing pedagogics.

На усіх історичних етапах розвитку суспільства на виховання дітей впливали природне середовище, ієрархія суспільних цінностей, сім'я, дошкільні дитячі заклади, середня і вища школи, дитячі молодіжні організації, мистецтво і засоби масової інформації. Найкращим, найважливішим інститутом виховання дитини була, є і буде сім'я. Сьогодні в наукових працях, підручниках, посібниках з педагогіки, історії педагогіки, соціальної педагогіки і психології наголошується на тому, що сім'я – найважливіший інститут розвитку, формування і соціалізації особистості. Саме в сім'ї людина отримує перший досвід соціальної взаємодії. “Результат соціалізації дитини визначається привласненням соціальних норм і цінностей у ході взаємодії з іншими людьми. І вирішальну роль у соціалізації дитини відіграє сім'я“ [4, с.65]. Тим паче, що протягом певного часу сім'я взагалі є для дитини єдиним місцем отримання такого досвіду.

Історія свідчить, що до проблеми дитинства, основ сімейного виховання зверталися філософи, політики, вчені: Д.Локк, Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Ф.Арієс, представники епохи Відродження і Просвітництва, Реформаторства (кінець ХХ століття). Зарубіжна педагогіка, класична зарубіжна педагогіка сприяла становленню інституту сімейного виховання і успішній реалізації

цих положень в житті різних країн світу, що і є предметом розгляду в нашій публікації.

Із виникненням сім'ї протягом багатьох тисячоліть сімейне виховання було по суті єдиною формою виховання дітей у суспільстві. З появою приватної власності, рабства та моногамної сім'ї наступив період розпаду первісного суспільства. З'явився індивідуальний шлюб. Сім'я стала одним із найважливіших суспільних явищ, почала самостійне господарювання, до неї перейшли функції і виховання дітей. Поряд з будинками молоді сімейне виховання посіло провідне місце в первісному суспільстві.

Подальші зміни історичного розвитку призвели до появи нової суспільно-економічної формації – рабовласницька. У рабовласницькому, а пізніше у феодальному суспільствах виховання дітей здійснювалося головним чином у сім'ї, шкіл та інших виховуючих закладів було мало і вони обслуговували переважно дітей привілейованих класів.

Більшість дітей простих людей і рабів не отримували будь-якої підготовки в школах; основні знання і навички, пов'язані з працею і нормами поведінки, доводили до них батьки; старші люди, що їх оточували. В Афінах батьки з бідних сімей навчали своїх дітей ремесел, а окремі й грамоти. Це було закріплено законом, відповідно до якого малозабезпечені батьки зобов'язані були навчати дітей того чи іншого ремесла, а інакше діти звільнялися від майбутньої матеріальної опіки за пристарілими батьками. Історики педагогіки Константинов. І.Д., Латиніна у своїх працях доводять, що зародження педагогічної теорії в цілому пов'язане із стародавньою Грецією і що серед різномаяття питань виховання підростаючого покоління посідають питання теорії і практики виховання дітей у сім'ї. В публічних виступах, філософських працях давньогрецьких вчених і філософів Сократа, Платона, Аристотеля і Демокрита містяться цінні думки щодо виховання і навчання дітей, як у школах, так і в сім'ї [1;3;12].

За Сократом, мета виховання – не вивчення природи речей, а пізнання самого себе, удосконалення моральності. Певну позицію щодо сімейного

виховання знаходимо у філософських основах його педагогічних поглядів. Як на виховання загалом, так і на роль сім'ї у вихованні дитини. Як представник афінської аристократії, він стояв на позиції, що аристократія має вічне панування в ідеальній аристократичній країні в складі: філософи, воїни, ремісники і землероби. Виховання є державним, і відповідає інтересам філософів і воїнів. Він також намагався поєднати існуючу Спартанську і Афінську системи виховання, висловив ряд положень з питань дошкільного виховання. Однією із вимог ефективного виховання вважав виховання через позитивний приклад.

Аристотель теж дав ряд рекомендацій з питань сімейного виховання: до 7-ми років діти виховуються в сім'ї. Необхідно годувати дитину відповідно до її віку, забезпечувати гігієну руху та поетапне загартування дитини.

Аристотель на відмінну від Платона обґрунтував тезу про те, що сім'я не відсторонюється від виховання, на ній головним чином лежить відповідальність за моральне виховання [1].

Розглядаючи сімейне виховання як історико-педагогічну проблему (явище) слід зазначити, що до розробки педагогічних і методичних положень сімейного виховання в контексті становлення системи виховання і навчання в Стародавньому Римі зверталися філософи, педагоги. Найбільш відомим із них був М.Ф. Квінтіліан. У праці "Про виховання оратора" він виклав своє бачення виховання і навчання дитини, як у школі, так і вдома. Надаючи великого значення розвитку мови з раннього віку, він, зокрема, рекомендував залучати до домашнього виховання дітей людей, які мають гарну, виразну мову. Радив опікуватися тим, з ким граються діти, як граються, хто їх оточує. При цьому вважав, що вивчення музики, співу сприяє становленню правильної вимови, покращує стиль мовлення, робить його виразнішим [7].

Свої особливості виховання і навчання у розвитку педагогічної думки виявлялися і у феодальному суспільстві, де панівні верстви населення складали світські феодала й духовенство, а підневільними в період раннього феодалізму були селяни. Церква була основою існування феодального

суспільства, впливала на всю систему виховання і навчання “моногамія на інтелектуальну освіту дісталася попам, і сама освіта набула тим самим переважно богословського характеру [3,с.300]”.

Станово-класовий характер суспільства визначав різний зміст і спрямованість сімейного виховання в різних соціальних групах. Тисячоліттями накопичений досвід сімейного виховання стихійно складався в окреслені педагогічні погляди на виховання сім'ї у підготовці дітей до життя, праці, до визначених суспільних відносин.

На відмінну від дітей духовенства, діти основної маси населення виховувалися батьками в повсякденній праці, у сім'ях і майстернях ремісників складалася своя система ремісничого навчання й виховання. Навчання праці і сама праця були провідними засобами сімейного виховання. Іншою була система виховання світських феодалів: до семи років старші сини феодалів залишалися в своїй сім'ї, а потім усе виховання до 21 року здійснювалося у сім'ї вищого за станом феодала.

Таким чином виховання було спрямоване на оволодіння “семи лицарських добродійностей: їзда верхи, плавання, володіння списом, мечем і щитом, фехтування, полювання, гра в шахи, уміння складати і співати вірші”. А загалом у лицарських синів виховували військово-фізичні уміння, навчали вести світський стиль життя. Молодші сини знатних феодалів залишалися вдома, відповідно отримували домашнє виховання й освіту, окремі з них (які готувалися посісти високу церковну посаду) направлялися батьками для навчання у сім'ю священнослужителя (єпископа).

Від виховання дітей в сім'ях духовенства і феодалів у XII XIII століття різнилася система навчання і виховання дітей ремісників, купців, які доповнювали практику домашнього виховання і навчання навчанням у власне відкритих церквах й гільдійських школах; у них діти навчалися читання, письма рідною мовою, засвоювали основи математики; навчання ремесла велося в майстерні батьківського будинку.

Слід зазначити, що і в епоху Відродження гуманісти Вікторіно да – Фельтре “Будинок Радощів”, Ф.Рабле (“Гаргантюа і Пантагрюель”), Т.Мор відстоювали позицію “культу людини”, висловлювали ряд прогресивних позицій щодо побудови виховання й освіти на засадах гуманізму, показували шляхи, форми і методи їх реалізації в умовах домашнього виховання й освіти. При чому їх вимоги щодо повноцінного розумового, фізичного і естетичного виховання, оволодіння мовами, зокрема, латинською і грецькою, для подальшого вивчення культурно-історичної і літературної спадщини античності. Особливу позицію педагогів-гуманістів спостерігаємо у праці Ф.Рабле “Гаргантюа і Пантагрюель”, де чітко показана різниця між домашньою освітою і вихованням, яку давав сину короля вчитель-схоласт і вчитель-гуманіст [13].

Із утвердженням капіталізму сімейне виховання довгий час продовжувало панівну форму виховання, разом з тим почала інтенсивно розвиватися суспільна форма виховання дітей у спеціальних педагогічних закладах, і насамперед, у школі.

Розвиток шкільної освіти й виховання визначався новими суспільними потребами, переходом до машинного виробництва, розвитком техніки, ускладнення соціальних і культурних зв'язків у житті суспільства. Із зміцненням буржуазного ладу зростає вплив держави на суспільне життя та на організацію шкільної справи. Школа все більше набуває бюрократичного характеру, що в свою чергу впливало на її взаємовідносини із сім'єю.

Досвід сімейного виховання був тим ґрунтом, на якому виростили перші педагогічні теорії. Спочатку вони не виокремлювали специфіку виховання в родині, використовували досвід сімейного виховання для загально-педагогічних висновків. Із виникненням шкіл з'явилася проблема співвідношення сім'ї та школи в загальному процесі виховання підростаючого покоління. Вирішувалася вона по-різному – залежно від панівного суспільного ладу, філософських і соціальних поглядів того чи іншого мислителя або педагога-практика.

Велике значення для подальшого розвитку теорії і практики сімейного виховання мали кращі праці великого чеського педагога Я.Коменського. Праця “Велика дидактика”, включаючи усі питання теорії і практики освіти і виховання, показує, що знання необхідні усім: батькам і вчителям, учням і школам, державі й церкві [6]. Чільне місце в педагогічній системі Я.Коменського займає питання ролі сім’ї у вихованні та підготовці до школи дитини саме в сім’ї.

Материнська школа повинна бути в кожному домі. Для неї Я. Коменський уклав методичне керівництво “Материнська школа” – наочна настанова для батьків, які самі чи за допомогою няні дають дітям початкові основи наук [6, с.201-205].

Незважаючи на те, що вчений надавав перевагу шкільній освіті над домашньою, велику увагу приділив змісту, шляхам, формам, засобам, методам і прийомам сімейного виховання.

Коменський був новатором у сфері дидактики, що торкалася і шкільної, і домашньої початкової освіти. Він багато пропонував, обґрунтовував, навіть мріяв, але досить повільно за його часів і пізніше втілював у життя. Історія сімейного виховання доводить, що з другої половини XIX століття до його праць почали звертатися, усвідомлювати, приймати і практично реалізувати прогресивні педагоги, освітні діячі, просвітники. Така ж ситуація склалася і в серед слов’янських народів, у тому числі і в Україні. Педагогічна система Я.А.Коменського, положення сімейної педагогіки є безперечним внеском і світову педагогіку, теорію і практику виховання та навчання.

XVII століття в Європі ознаменувалося новими подіями, що знаменували новий час – панування буржуазного ладу. Саме ці соціально-економічні і політичні події вплинули на формування соціально-педагогічних, політичних і філософських поглядів Дж. Локка, який виразив свої педагогічні погляди в книзі “Думки про виховання” [8]. Надаючи великого значення вихованню, Локк уважав провідним завданням виховання – виховання джентельмена, а не просто людини – джентельмена, який уміє “вести свої

справи з розумом і передбачливістю”. Зрозуміло, що це дворянин за походженням, який має таку особливу якість, як “витонченість у поведженні”, а також ділова людина, вихована фізично здоровою, морально стійкою і розумово сильною. При цьому Д. Локк наголошував, що джентльмен повинен отримати фізичне, моральне й розумове виховання не в школі, а дома, на його думку “навіть недоліки домашнього виховання значно корисніші від набутих у школі знань і умінь” Локк на основі існуючої практики виховання дітей в аристократичних сім’ях рекомендував залучати до домашнього виховання джентльмена добре підготовленого вихователя. Англійський філософ Д.Локк негативно ставився до системи шкільної освіти, на його думку, заклад, де зібрався “строкатий натовп погано вихованих розбещених хлопчиків різного стану”, вважав за необхідне ізолювати майбутнього джентльмена від дітей з незаможних сімей (грубої маси простолюдинів).

Таким чином, педагогічні погляди торкалися тільки системи сімейного виховання в буржуазній родині, виховання дітей простого народу, насамперед “дітей робочого люду”, розглядав з позиції того, що їх виховання й освіта мають спрямування на підготовку до роботи майстрами і фабрикантами. Отже, Д.Локк своїми філософськими і педагогічними працями вніс нові погляди в теорію і практику виховання, навчання, освіти в цілому та і в систему сімейного виховання. Визначені ним зміст, принципи, форми роботи були новими й актуальними, мали значний вплив на французьких просвітників.

Рішучим прибічником індивідуального виховання в родині був французький філософ XVII століття Ж.Ж.Руссо, який стверджував, що “виховувати дітей повинні самі батьки”. Разом з тим у своєму романі ”Еміль, або про виховання” він штучно відсторонив батьків Еміля від виховного впливу старого феодального суспільства [8]. Те ж прагнення примусило французьких філософів-матеріалістів в XVIII століття, в тому числі й Гельвеція, надати рішучу перевагу суспільному (шкільному) вихованню

перед родинним за умови, що школи буде вилучено з-під впливу духівництва й організація їх буде передана державі. Однак інші педагоги не протиставляли так різко шкільне виховання сімейному. Швейцарський педагог І.Г.Песталоцці (XVIII – поч. XIX ст.) вбачав мету виховання у виявленні “справжньої людяності”, підкреслюючи, що до пізнання свого зв’язку з людським родом кожний приходить у процесі сімейного виховання.

Не протиставляючи суспільне виховання сімейному, Песталоцці вказував, що в суспільному вихованні належить використовувати ті переваги, якими володіє домашнє виховання.

Центром педагогічної системи Песталоцці є теорія елементарної освіти, провідна ідея якої базується на тому, що процес виховання повинен починатися з самих найпростіших елементів, і в подальшому прийде до більш складних.

Виховання дитини, проголошував він, повинно починатися з першого дня появи на світ: “Час народження дитини є першою годиною його навчання [10, с.464]”. Тому кожна мати, в тому і числі проста селянка, має дати перші знання, а для цього оволодіти методикою навчання дітей за допомогою знання основ правильних методів виховання.

Виходячи із принципу природовідповідності, Песталоцці обґрунтував, що таке виховання має починатися в сім’ї, а потім продовжуватися в школі. Питання щодо ролі сім’ї і сімейного виховання були викладені вченим на самому початку XX століття в його працях “ Як Гертруда навчає своїх дітей”, “Книга матерів або Керівництво для матерів”, “Як навчити дітей спостерігати і говорити” [10;11]. Теорія елементарної освіти Песталоцці включає фізичне, трудове, моральне виховання, розумову освіту. Їх поєднання, наголошував Песталоцці, забезпечує гармонійний розвиток людини. Він розробив загальні основи початкового навчання і виховання дітей у сім’ї, що позитивно вплинуло на подальший розвиток педагогічної теорії і практики виховання дітей у сім’ї.

У своїх педагогічних працях Песталоцці обґрунтував, що людина від природи не є досконалою, а може стати такою лише в результаті впливу суспільства. Тому виховання повинно бути суспільним, хоч за системою і самою організацією повинно будуватися на сімейних засадах. Як приклад – створений ним Притулок для сиріт у м. Станці (1798 р.), де за короткий термін йому вдалося згуртувати своїх вихованців в одну велику сім'ю і стати для них батьком.

Обґрунтовуючи організацію навчання в школі, він у своїх працях доводить, що народна школа має продовжувати справу матері і має уподібнюватися хорошій сім'ї, де взаємовідносини між вчителями, вихователями і учнями будуються на засадах любові, взаєморозуміння і взаємопідтримки, де брати і сестри турбуються один про одного. Він був прихильником спільного навчання в початковій школі: “Хлопчики, якщо їх виховувати одних, стають грубими, а дівчатка замкненими і занадто мрійливими [11,с.193]”. Через усі праці Песталоцці звертається до сім'ї, як до необхідної складової виховання, взірця організації навчання і виховання дітей в школі. За його словами, “як і в добрій сім'ї, кожне слово у нас, сказане з метою виховання, заключає в собі навчання, а навчання є в то й же час і вихованням. Одне безпосередньо переходить в інше [11, с.193]”.

Таким чином, Песталоцці наголошує, що виховання і навчання єдині у своєму впливі на формування особистості.

Цінним на наш погляд є те, що він в основу елементарної освіти поклав формування почуття любові до оточуючих людей, що починається з почуття природної любові дитини до матері. Мати, опікуючись дитиною, проявляючи постійну турботу, сприяє розвитку таких моральних почуттів як: довіра, вдячність, слухняність, терпіння, лагідність. Ці почуття через прийоми і методи виховного впливу необхідно перенести від матері до інших членів родини: батька, братів, сестер, а в подальшому дитина проникнеться любов'ю до всього людства. Як один із провідних засобів елементарної освіти, Песталоцці виділяє “вправи в добродієчності”, які також слід починати

з сім'ї, а в подальшому систематично продовжувати в навчально-виховних закладах.

Ці та інші погляди вченого свідчать, що його педагогічні ідеї вибудовуються на неперервності виховання, а першоосновою елементарної освіти є сімейне виховання і навчання.

Слід зазначити, що певний вплив на становлення теорії і практики сімейного виховання мали педагогічні ідеї німецького педагога Й.Ф. Гербарта (1776-1841). Педагогічні ідеї цього вченого були обґрунтовані в працях “Загальна педагогіка, виведена із мети виховання” (1806), “Підручник психології (1816), Листи про додаток психології до педагогіки” (1831), “Нарис лекцій з педагогіки” (1835). Процес виховання Гербарт ділить на три складові: управління, навчання і моральне виховання. Кожна складова була адресована як вихователям, так і батькам. Особливу увагу до взаємодії школи і сім'ї у вихованні дітей приділяв у такому розділі як моральне виховання. Наголошував, що школа має підтримувати батьків, які забезпечують дітям правильний порядок життя. Гербарт вимагав установлення безперечного авторитету вихователя, вважав, що цей авторитет завжди замінює вихованцю загальну думку, а тому суттєво необхідно, щоб він мав винятковий авторитет, поруч з яким вихованець не цінував би жодної іншої думки [2].

Така позиція є вираженням консервативного характеру гербартианської теорії. Слід зазначити, що педагогічні погляди Гербарта не отримали широкого поширення за його життя, тільки в середині XIX століття західноєвропейська буржуазія звернулася до ідей, висловлених Гербартом щодо виховання. Педагогічні погляди цього вченого широко почали запроваджуватися у цей період (середина XIX століття) в Німеччині, Росії та інших країнах Західної Європи, особливо сильними були його позиції в класичних середніх школах, розповсюдження отримала, створена Гербартом система управління дітьми, спрямована на придушення їх ініціативи й безперечне підкорення дорослим. Щодо сім'ї, то Гербарт був прихильником

бургунської сім'ї і вважав, що тільки вона має володіти системою правильного виховання дітей.

Аналізуючи етапи розв'язання такої важливої проблеми як сімейне виховання в певний історичний період, ми дійшли висновку, що певні теоретичні основи та практика їх реалізації була закладена соціалістами-утопістами кінця XIX століття Фуре, Сен-Сімоном і Оуеном. Особливо заслуговують на увагу педагогічні погляди та педагогічний досвід Роберта Оуена. Опікуючись проблемами покращення умов життя і праці робітників, у тому числі і дітей із робітничих сімей, він створив ряд освітньо-виховних дитячих закладів. Особливе місце серед них займала “школа маленьких дітей” від одного до шести років, що включала ясла, дитячий садок і майданчик для ігор. Діти тут мали змогу отримати те, чого не могла дати робітнича сім'я: з раннього дитинства вони навчалися співати, танцювати, багато часу під керівництвом дорослих (не підготовлених педагогічно) діти проводили на свіжому повітрі, велика увага приділялася фізичному вихованню, гімнастиці. Таким чином, Оуен уперше в історії створив дошкільні заклади й початкову школу для дітей робітників, організував для дорослих робітничі клуби, де проводились культурно-освітні заходи, що дає право говорити про широке залучення робітничої сім'ї до співпраці у справі виховання дітей, роз'яснення батькам через лекції, бесіди завдань, шляхів, форм виховання дітей.

Певний вплив на становлення теорії і практики виховання дітей в сім'ї мало виникнення марксизму як ідеології пролетаріату в 40-х роках XIX століття. Нові соціально-економічні та політичні зміни наприкінці XIX століття посилили увагу до проблем школи і просвіти широких верств населення. Керуючись марксистським ученням, революційні соціал-демократи продовжували роботу щодо надання повноцінної освіти дітям усіх верств населення, особливо з робітничих сімей. Яскравим представником соціал-демократії була відома німецька діячка Клара Цеткін. У своїх працях, зокрема, “Жінка і її економічний стан” у розділі “Жінка і виховання дітей”

аналізувала становище жінки в капіталістичному суспільстві, її неможливість за тяжких економічних і соціальних умов повноцінно виховувати дітей. Відстоювала позицію широкого залучення жінки до освіти, до суспільного життя, а для цього необхідно найширше розвивати суспільне виховання дітей через систему дитячих ясел, садків та інших дитячих закладів. Свої педагогічні погляди вибудовувала на марксистських засадах, неодноразово була в Радянському Союзі, вивчала досвід освітян з питань виховання, навчання дітей та молоді.

Револьюційні соціал-демократи відстоювали широку програму демократизації народної освіти і виховання в умовах панування буржуазних стосунків, хоча реалізована в більшості своїй вона була лише Російською соціал-демократичною робітничою партією (більшовиків) на чолі з В.І. Леніним.

Загалом слід зазначити, що кінець XIX століття характеризувався серйозними змінами в теорії і практиці виховання і навчання, з'явилися нові реформаторські педагогічні рухи, йшла серйозна дискусія з питань майбутнього народної школи, зокрема питання поєднання суспільного і сімейного виховання і навчання. Серед педагогів-реформаторів були прихильники трудової школи, педагогіки, індивідуальної, соціальної, медичної, моральної, сексуальної, експериментальної педагогіки та ін. Розроблялися відповідні методики їх реалізації. Безумовно, прямо чи опосередковано вони торкалися сім'ї, сімейного виховання і впливали на зміст, характер, форми та методи, засоби теорії і практики виховання дітей у сім'ї.

Провідне місце серед педагогів-реформаторів XIX – XX століття посідали Г.Кершенштейнер, Дж. Дьюї, В.Лай, а до числа педагогів експериментальної педагогіки відносимо Е.Меймана, Е.Торндайна. проголошені ними ідеї наприкінці XIX століття знайшли свою реалізацію вже в XX столітті.

Прогресивні риси української сімейної педагогіки розвивалися, вбираючи в себе все цінне, що було створено світовою педагогічною думкою. Це вимагає подальших досліджень.

Література:

1. Аристотель. Этика; Политика; Поэтика // Собрание соч. В 4 т. Т.4. – М., 1984.
2. Герbart И.Ф. Избранные педагогические сочинения. – Т.1.– М.,1940.
3. Демокрит в его фрагментах и свидетельствах древности. – М.,1935.
4. Дружинин В. Теоретическая типология моделей семьи.: Психология семьи. (Серия “Психология семейных отношений”). Учебное пособие для факультетов психологи, социологии, экономики и журналистики/ Под ред. Райгородского Д.Я. – Самара: Издательский Дом “БАХРАХ – М”. – 2002. – С. 65.
5. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений/ Под ред. А.И. Пискунова. – 2-е изд, испр и дополн. – М.: ТЦ Сфера, 2001. – 512 с.
6. Каменский Я.А. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. Т.1. – М.: Педагогика, 1982. – С. 201 –205; 213– 214; 239–240.
7. Квинтилиан. Двенадцать книг риторических наставлений. Ч.1-2. Спб., 1834.
8. Локк Д. Избранные философские произведения. В 2 т. Т.1. Издательство социально-экономической литературы.– М.,1960.–731 с.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т.7, Госполитиздат, М., 1955. – С.300.
10. Песталоцци И.Г. Избранные педагогические сочинения в 3-х томах. Т.2. – Изд-во АПН РСФСР. – М., 1963. – С.464.
11. Песталоцци Й. Как Гертруда учит своих детей. Произведения в 3-х томах под. ред. М.Ф. Шабаевой. Т.2. – С.193.

12. Платон. Диалоги. – М. 1986.
13. Рабле Франсуа. Гаргантюа и Пантагрюэль/ Пер. с фр. Н. Любимова. – М., 1981.
14. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: В 2 т. – М., 1981.
15. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства.: История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений/ Под ред. А.И. Пискунова. – 2-е изд, испр и дополн. – М.: ТЦ Сфера, 2001. – С. 332-337.